

УДК 331.101.264

**Муравка П. П.,
к.е.н., директор
Тернопільського інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом**

ЕФЕКТИВНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ З ТОЧКИ ЗОРУ ЇЇ ПОТЕНЦІАЛУ

Сільськогосподарська зайнятість є найпоширенішим напрямком застосування праці сільського населення. Відповідно до цього, основні аспекти трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств розглядаються в контексті агровиробництва. Проте, значні можливості щодо підвищення ефективності застосування сільської праці та зростання її потенціалу містяться в несільськогосподарських секторах.

Постановка проблеми. В умовах системної економічної та суспільно-політичної кризи в Україні важливим завданням керівників усіх рівнів є мобілізація наявних ресурсів та їх раціональне використання з метою формування сприятливих умов для здійснення соціально-господарської діяльності і вирішення важливих завдань бізнесового, економічного і соціально-культурного характеру. Одним із ключових факторів, здатних забезпечити успіх у вирішенні окресленого кола завдань є трудовий потенціал, який в найбільшій мірі характеризує здатність соціально-економічних систем до розвитку, інноваційності, подолання кризових явищ тощо. Обмеження фінансових, техніко-технологічних та виробничих можливостей забезпечує актуалізацію проблеми активізації, нарощення та ефективного використання соціальної складової, основу якої формує трудовий потенціал підприємств, населених пунктів, регіонів та країн. В контексті зазначеного, особлива роль відводиться трудовому потенціалу сільських територій як продукуючій силі, спрямованій на найбільш затребувану продукцію – продовольство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання раціонального використання можливостей сільської праці, формування її потенціалу та його використання є широко дискутованим як у вітчизняній, так і у світовій науковій літературі. Найбільшу цінність в даному напрямку складають наукові праці І. Бажана [1], Д. Богині [6], Т. Давидюк [2], В. Дієсперова [3], М. Жибака [4], Л. Клименка [5], О. Кузьмака [7], П. Саблука [8] та ін. Кожен із вчених вдало актуалізує значення трудового потенціалу сільських територій і сільськогосподарських підприємств для економіки країни та наголошує на основних проблемах відновлення та підвищення ефективності його використання.

Тим не менш, на нашу думку, в даному напрямку наукових розробок існує потреба у більш повній систематизації методичних засад дослідження дефініції праці в сільській місцевості, а також в обґрунтуванні ключових аспектів її ефективного використання з точки зору наявних і потенційних можливостей.

Постановка завдання. Метою даної статті є формування системного бачення щодо потенціалу праці в сільській місцевості та обґрунтування основних напрямів його ефективного застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільська праця – важливий елемент економічної системи, який традиційно ототожнюють із сільським господарством. Відповідно до цього, особливості праці в сільській місцевості трактуються з точки зору її сезонності, нижчого рівня кваліфікації працівників та, відповідно, нижчого рівня продуктивності. І хоча сьогодні багато сільськогосподарських підприємств досягають високого рівня продуктивності праці та ефективності господарювання, які не поступаються показникам промисловості та фінансових установ, – стереотипи щодо “відсталості” сільської праці залишаються достатньо стійкими.

Особливість праці обумовлюється самим розумінням її ролі у економічних системах, усвідомленням значущості та розкриттям сутності. Відповідно до потенціальних можливостей, працю розглядають як процес її споживання чи пропозиції, що розкривається через такі категорії її носіїв, як робоча сила, трудоактивне населення, економічно активне населення, трудові ресурси, трудовий потенціал і людський капітал (рис. 1).

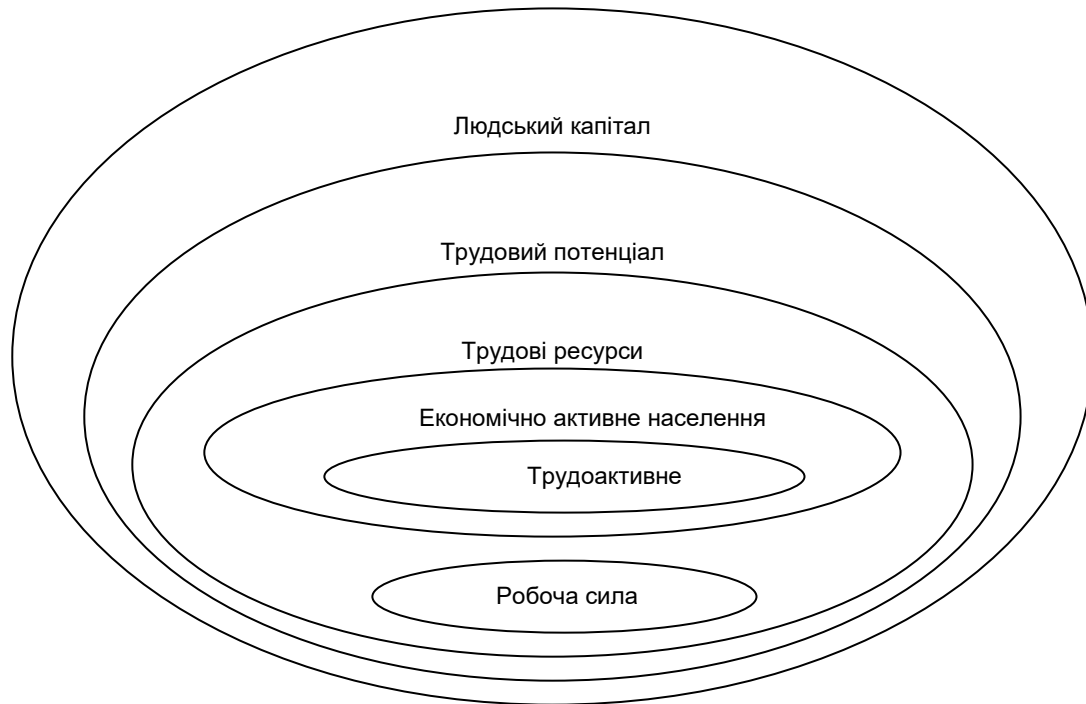

Рис. 1. Ієрархічно-логічна структура носіїв праці з точки зору її застосування
Джерело: авторська розробка

Подана структура розглядається не тільки з точки зору значимості кожної із наведених категорій, але й з точки зору еволюції розуміння праці та можливостей її застосування. Відповідно до цього, робоча сила має найбільш давнє походження, оскільки як господарське поняття вживалася з древніх часів, і застосовувалася по відношенню не лише до людей, але й до тварин. Сьогодні її розглядають як здатність до праці, що проявляється у сукупності із фізичними та духовними (моральними) здібностями, що використовуються працівниками в процесі виробництва. Трудоактивне населення та його більш ширший аналог – економічно активне населення фактично окреслюють коло працівників чи потенційних працівників, робоча сила яких може бути використана в соціально-економічних процесах, пов'язаних із працею.

Трудові ресурси прийнято трактувати як “частину населення, яка володіє необхідним фізичним розвитком, знаннями та практичним досвідом роботи в народному господарстві” [9, с.1362]. Людський капітал та трудовий потенціал часто розглядають як тотожні з точки зору відображення якісних характеристик трудових ресурсів через наявні у них навички і кваліфікацію. Проте, зважаючи на те, що капітал розглядається як самозростаюча вартість, яка дозволяє отримувати певний ефект від її використання, а потенціал по відношенню до праці в більшій мірі трактується з психологічної та соціальної точок зору, між названими категоріями існують суттєві відмінності.

В межах поданої структури зауважимо існування певного роду ієрархії, виходячи із якої, формування трудового капіталу за рахунок розкриття трудового потенціалу повинно бути пріоритетним завданням в межах аграрної політики та стратегічних завдань аграрних підприємств.

Загалом, поняття “потенціал” в економічному середовищі почало використовуватися близько 40 років назад. За своєю етимологією його значення трактується як “приховані можливості, потужність, сила”. А в перекладі з латині, потенція (*potentia*) означає силу, джерела, можливості, засоби, запаси, що можуть бути використані для вирішення будь-якого завдання, досягнення певної мети, можливості окремої особи, суспільства, держави в певній галузі [9, с.1058].

Отже, потенціал розглядається не як об'єкт реальної дійсності, але як характеристика чогось, що проявляється за рахунок інформації щодо можливої та реальної ефективності сполучення та збалансування складових елементів певної сукупності. Як правило, така сукупність характеризує перспективи перетворення її у систему взаємопов'язаних елементів, що проявляється як єдине ціле за рахунок задіяння принципів синергії та емерджентності - здатності формувати нові характеристики праці та сфери її використання, а також, утворювати нові можливості для підвищення рівня її продуктивності та ефективності використання.

В економічній літературі трудовий потенціал розглядають як складну категорію, що трактується як сукупність можливостей застосування праці в умовах соціально-економічної діяльності, що залежить від параметрів трудових ресурсів, рівня їх освіти, кваліфікації, морально-духовних цінностей, рівня технічного оснащення праці та способу її організації. Відповідно до ідентифікації носія виділяють

такі рівні трудового потенціалу: індивідуальний (особистісний), груповий, підприємства (організації), регіональний (територіальний), галузевий, загальноекономічний, суспільний потенціал [1, с. 85].

Кожен із названих типів відрізняється масштабами та суб'єктно-об'єктною складовою. Первинним визнається індивідуальний потенціал людини, який є основою для формування аналогічних показників вищого порядку. При цьому, при підвищенні рівня такого потенціалу виникає так званий ефект синергії, що дозволяє формувати додаткові можливості завдяки співпраці та кооперуванню працівників навколо спільної мети.

Аспект спільної, колективної чи групової праці є важливим елементом в структурі сільської праці, оскільки в його межах існує значний потенціал щодо підвищення не лише виробничої, але й економічної продуктивності. Кооперація праці, за умови раціональної організації, дозволяє не лише збільшити обсяг виробленої продукції в розрахунку на одного працівника, але й досягнути значних ефектів у сфері матеріально-технічного, фінансового, інформаційного забезпечення, оптимізації логістики ресурсів і готової продукції, досягнення більшої ринкової влади в конкурентному середовищі.

Елементами трудового потенціалу в його первинному вираженні є, в основному, характеристики людини як суб'єкта праці. Найважливішими з них є:

- професійні знання, вміння, навички, що обумовлюють професійну компетентність;
- працездатність (психофізичний потенціал);
- інтелектуальні, пізнавальні здібності (освітній потенціал);
- креативні здібності (творчий потенціал);
- здатність до співпраці, колективної організації та взаємодії (комунікативний потенціал);
- цілісно-мотиваційна сфера (моральний потенціал) [1, с. 85].

Проте, потенційний характер такого поняття зумовлює потребу в інвестиціях в ці самі трудові ресурси, що дозволить не тільки реалізувати їх наявні можливості, але й сформувати нові. При цьому, інвестування передбачає не одиничну дію, спрямовану на розміщення фінансових чи інших інвестиційних ресурсів, а комплексний процес, спрямований на залучення ресурсів та їх раціональне використання, що реалізується через наступні дії:

- виявлення проблем та перспективних напрямів підвищення ефективності використання праці;
- формування мети щодо вирішення окреслених проблем та критеріїв оцінки результатів здійснюваних заходів;
- визначення інструментів та методичного апарату підвищення рівня трудового потенціалу чи ступеня його використання;
- впровадження запланованих заходів, що передбачає навчання, тренінг, модернізацію технологій та організації праці;
- моніторинг впливу застосованих заходів на результати діяльності відповідно до розроблених раніше критеріїв;
- поточне, поетапне і підсумкове оцінювання та комплексний аналіз результатів застосованих заходів.

Як бачимо, механізм нарощення чи розкриття трудового потенціалу є досить чітким і раціональним, а його реалізація не є сигналом для зупинки процесу розвитку. Навпаки, досягнення поставленої мети стимулює до постановки нових завдань і формування нових можливостей, які сьогодні містяться в багатьох напрямках – застосування портативних інформаційних технологій, використання генної інженерії та біотехнологій, комплексна агроінженерія тощо.

Описані вище процеси, що відбуваються із трудовим потенціалом аграрних підприємств в теперішніх умовах функціонування економічних систем залежать від характеру ринкового середовища і, власне, ринку праці. Сам же ринок аграрної праці на сучасному етапі розвитку економіки має певні особливості. Робоча сила, що претендує на працю в цій сфері, має низький рівень кваліфікації. На ринку праці існує дуже низький попит на сільськогосподарську працю, який до того ж часто має сезонний характер. Соціальні ж чинники визначаються рівнем підтримки заходів аграрної реформи на селі, ступенем підготовленості селян до опанування нових технологій виробництва й управління.

Тут же виникає низка інших аспектів, пов'язаних із значенням таких процесів не стільки для сільської території в принципі, скільки для підприємства. Так, виходячи із наукових підходів і визначень трудового потенціалу, він прямо пропорційно залежить від потенціалу території, що особливо характерним є для сільського господарства, де основним засобом виробництва є земля, яка не піддається виробничому транспортуванню. І в той же час, навпаки, – потенціал економічних систем залежить від трудового потенціалу. Так, наприклад, вартість землі в значній мірі залежить від рівня її продуктивності, а також від рівня ефективності використання трудового потенціалу. Іншими словами, чим більша віддача землі, тим більша її вартість. Аналогічний підхід можна використовувати по відношенню до трудового потенціалу, чим більша його віддача, тим більша вартість праці, вища заробітна плата і більша цінність нематеріальних активів підприємства, що формуються за рахунок людського фактора – інтелектуальних здібностей.

1. Специфіка зайнятості в сільській сфері, на думку О.І. Кузьмака [7] порівняно з міською виражається в наступному:

- у переважанні сільського господарства, відповідно домінуючою сферою зайнятості на селі є сільськогосподарське виробництво, де в окремих регіонах частка працівників у ньому сягає 80 %;

- одна з найважливіших особливостей сфер зайнятості на селі це сезонність сільськогосподарських робіт. Саме вона при сформованій на селі виробничій структурі створює тимчасові значні резерви праці. Але, у напружені періоди з'являється потреба в додатковій робочій силі на деяких видах робіт, переважно ручних (прополювання, збирання врожаю плодів, овочів, винограду та інше);

- більш низькому рівні розвитку в ній виробничих і невиробничих галузей;

- у різному співвідношенні виробничих і невиробничих галузей [4, с.32].

Специфіка сільської зайнятості пов'язана з якісними характеристиками сфер прикладання праці на селі, якій притаманний, на жаль, недостатній рівень продуктивності, який впливає із показників продуктивності та ефективності, фондо-, енерго- і електроозброєності праці.

Сільська сфера зайнятості також відрізняються від міської більш вузьким набором фахів, за котрими можуть бути використані працівники. Крім того, в сільській місцевості вужче коло посад і фахів у середині підприємств і обмежене число самих підприємств та організацій, сільські працівники не мають достатніх можливостей для переривання праці взагалі і можливостей для службового росту, природно, тут недостатні умови для виробничого та професійного росту.

Окрім названого, з точки зору дії ринкових законів, для ринку праці характерною також є взаємодія попиту і пропозиції. При цьому, сам ринок ні з точки зору попиту, ні з точки зору пропозиції не зорієнтований на високий рівень професійної кваліфікації, що передбачає володіння інструментарієм логістичного та маркетингового управління, застосування новітніх досягнень в сфері агротехнологій тощо. Основна причина цього криється у низькому рівні мотивації сільської праці. Отримання висококваліфікованого працівника в сільському господарстві є надто затратним процесом у порівнянні із пропозицією заробітної плати в більшості господарств. Тим не менш, сьогодні в низці аграрних компаній актуалізується процес раціонального аграрного підприємництва, за якого досягнення високих господарських показників ґрунтується саме на професіоналізмі та постійному нарощенні трудового потенціалу власних працівників.

Проблема поширення окресленої тенденції на широке коло суб'єктів підприємницької діяльності криється в особливості структури сільськогосподарського виробництва, за якої близько половини аграрної продукції виробляється в особистих селянських господарствах. В межах останніх процес використання трудового потенціалу обмежується майже виключно індивідуальним потенціалом, і ґрунтується не стільки на економічних механізмах (оскільки часто в сільському господарстві результат праці не корелює із зусиллями, потраченими на його отримання), скільки на відсутності чіткої альтернативи застосування праці в сільській місцевості.

В контексті зазначеного наголосимо, що у сільській місцевості умови праці та життя сімей тісно пов'язані, як правило, з одним господарством і з результатами його діяльності, рівнем його економічного розвитку, що значно зменшує можливості маневрування сільського трудового населення. Накладаючись на економічну пасивність селян щодо підприємницької діяльності та активну зовнішню трудову міграцію, ця обставина формує додаткові перешкоди для формування та розвитку трудового потенціалу сільських територій, застосування якого зосереджується в сільськогосподарському виробництві, яке носить сировинний характер, зазвичай без використання новітніх досягнень науки і техніки.

Таку ситуацію можна змінити за рахунок розвитку не стільки несільськогосподарської зайнятості, скільки за рахунок зайнятості в тих сферах, які не вимагають просторової прив'язаності до виробничих потужностей чи міських комунікацій, наприклад, зайнятість у сфері ІТ – технологій, окремі логістичні операції, енергетичні та біотехнологічні проекти. Для цього потрібно створювати спеціальні умови для працівників названих сфер діяльності, забезпечувати їх належним рівнем комунікацій, мотивувати їх до переїзду в сільську місцевість, яка, в принципі, хоча і є дешевшою з точки зору проживання, все ж на даний момент не володіє достатнім рівнем розвитку соціальної та інформаційної інфраструктури. Тому, першочерговим завданням підвищення ефективності сільської праці та реалізації її потенціалу повною мірою повинен стати розвиток транспортних та інформаційних комунікацій, а також формування соціальної інфраструктури та комфортних умов для проживання, праці та розвитку сільського населення.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, ефективне використання трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств має дещо відмінні пріоритети від сільських територій у загальному. Так, якщо покращення стану трудового потенціалу на селі загалом потребує диференціації зайнятості населення, розвитку соціальної сфери тощо, то на рівні підприємства трудовий потенціал залежить від технічного оснащення, системи управління персоналом, організаційної структури управління. Хоча, не можна не заперечувати й прямої залежності між внутрішнім та зовнішнім трудовим потенціалом в сільськогосподарських підприємствах. Тому, заходи, спрямовані на покращення загального його стану на регіональному рівні чи, хоча б, на рівні сільських територій сприятимуть його збільшенню і в межах аграрного формування. Відповідно до цього,

подальші дослідження у сфері ефективного застосування праці в сільській місцевості з точки зору її потенціалу повинні стосуватися детального дослідження способів альтернативного застосування праці селян, а також встановлення існування зв'язку між трудовим потенціалом сільських територій та сільськогосподарських підприємств.

Бібліографічний список

1. Бажан І. І. Економічна природа та сутність категорії "трудовий потенціал" / І. І. Бажан // Вісник БУМБ. – № 2 (10), 2010. – С. 84-89.
2. Давидюк Т. В. Трудові ресурси, трудовий потенціал, робоча сила, людський капітал: взаємозв'язок категорій / Т. В. Давидюк // Вісник ЖДТУ. – 2009. – № 1 (47). – С. 30-35.
3. Дієсперов В. С. Продуктивність праці в сільському господарстві / В. С. Дієсперов // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 61-68.
4. Жибак М. Соціально-економічна сутність аграрного трудового потенціалу сільських територій / М. Жибак // Економічний аналіз. – 2009. – Випуск 4. – С. 31-36.
5. Клименко Л.О. Економічний механізм ефективного використання трудового потенціалу: сутність та основні функції / Л.О. Клименко // Формування ринкових відносин в Україні (збірник наукових праць). – 2000. – № 9. – С. 144-148.
6. Конкуренентоспроможність робочої сили в системі соціально-трудових відносин : монографія / Д.П. Богиня, Г.Т. Куліков та ін., НАН України, Ін-т економіки, відп.ред. Д.П. Богиня. – Київ, 2003. – 214 с.
7. Кузьмак О.І. Особливості формування та використання сільського трудового потенціалу [Електронний ресурс] / О. І. Кузьмак. – Режим доступу : <http://rstu.rv.ua/methods/asp/vd/v39ek21> .
8. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 4–18.
9. Советский энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энцикл, 1981. – 2200 с.

References

1. Bazhan, I.I. (2010), "The economic nature and the essence of the category "employment potential"", *Visnyk BUMB*, no. 2 (10), pp. 84-89.
2. Davydiuk, T.V. (2009), "Labour resources, labor potential, labor force, human capital: the interconnection of categories", *Visnyk ZhDTU*, no. 1 (47), pp. 30-35.
3. Diiesperov, V.S. (2003), "The labor productivity in agriculture", *Ekonomika Ukrainy*, no. 11, pp. 61-68.
4. Zhybak, M. (2009), "Socio-economic essence of agrarian labour potential of rural territories", *Ekonomichnyi analiz*, issue 4, pp. 31-36.
5. Klymenko, L.O. (2000), "The economic mechanism of effective use of the labor potential: the essence and basic functions", *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini (zbirnyk naukovykh prats)*, no. 9, pp. 144-148.
6. Bohynia, D.P., Kulikov, H.T. et al. (2003), *Konkurentospromozhnist robochoi syly v systemi sotsialno-trudovykh vidnosyn* [The competitiveness of the labor force in a system of social and labor relations], monograph, NAN Ukrainy, In-t ekonomiky, Kyiv, Ukraine, 214 p.
7. Kuzmak, O.I. "Peculiarities of formation and use of rural of labor potential", available at: <http://rstu.rv.ua/methods/asp/vd/v39ek21> (access date February 25, 2016).
8. Sabluk, P.T. (2005), "The development of rural territories in the context of ensuring economic stability of the state", *Sotsialno-ekonomichni problemy rozvytku ukrainskoho sela i silskykh terytorii: materialy somykh richnykh zboriv Vseukrainskoho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv*, Kyiv, Ukraine, pp. 4–18.
9. *Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Soviet Encyclopedic Dictionary], (1981), Sov. Entsikl, Moscow, Russia, 2200 p.

Муравка П.П. ЕФЕКТИВНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ З ТОЧКИ ЗОРУ ЇЇ ПОТЕНЦІАЛУ

Метою даної статті є формування системного бачення щодо потенціалу праці в сільській місцевості та обґрунтування основних напрямів його ефективного застосування.

Методика дослідження. В процесі дослідження використано загальні і спеціальні методи дослідження, зокрема: монографічний метод - застосовано для описання отриманих в результаті теоретичного дослідження результатів; метод теоретичного узагальнення – при визначенні та охарактеризуванні форм сільської праці, їх застосування та ієрархію; метод емпіричного спостереження і порівняння – при визначенні ключових напрямків досягнення високого рівня ефективності сільської праці.

Результати дослідження. Розглянуто сутність та особливості сільської праці. Визначено та охарактеризовано форми сільської праці, її застосування та їх ієрархію. Встановлено ключові відмінності між трудовим потенціалом та людським капіталом. Окреслено ключові засади досягнення ефективності використання сільської праці. Визначено ключові напрямки досягнення високого рівня ефективності сільської праці.

Наукова новизна. Формування ключових аспектів механізму ефективного використання трудового потенціалу аграрних підприємств та сільських територій з точки зору наявних і потенційних можливостей їх розвитку в умовах трансформаційних змін.

Практична значущість. Результати дослідження дозволяють визначити ключові фактори формування трудового потенціалу підприємства і територій для забезпечення тісного зв'язку між дефініціями в умовах альтернативних шляхів залучення селян до праці.

Ключові слова: трудовий потенціал, сільське населення, праця, трудові ресурси, ефективність використання, сільськогосподарське підприємство, сільські території.

Muravka P.P. EFFECTIVE APPLICATION OF LABOUR IN THE COUNTRYSIDE IN TERMS OF ITS POTENTIAL

Purpose. The aim of the article is the formation of system vision concerning potential of labour in the countryside and substantiation of basic directions for its effective application.

Methodology of the study. The general and specific research methods were used in research process, including: monographic method is used to describe results obtained during theoretical research; method of theoretical generalization – in the determination and characterization of forms of rural labour, their application and hierarchy; method of empirical observation and comparison – in determining the key directions to achieve a high level of efficiency of rural labour.

Findings. The essence and peculiarities of rural labour have been considered in the article. The forms of rural labour, its applications and hierarchy have been defined and characterized. Key differences between the employment potential and human capital have been established. The key principles for achieving efficiency of rural labour use have been outlined. The key directions for achievement of a high level of rural labour efficiency have been determined.

Originality. Formation of key aspects of the mechanism of effective use of labour potential of agricultural enterprises and rural areas in terms of existing and potential opportunities for their development in terms of the transformational changes.

Practical value. Results of research enable to identify key factors of the employment potential formation of the enterprise and territories to ensure close links between definitions in terms of alternative ways to attract farmers to work.

Key words: labour potential, rural population, labour, labour resources, efficiency of using, agricultural enterprises, rural territories.

Муравка П.П. ЭФФЕКТИВНОЕ ПРИМЕНЕНИЕ ТРУДА В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЕЕ ПОТЕНЦИАЛА

Целью данной статьи является формирование системного видения потенциала труда в сельской местности и обоснование основных направлений его эффективного применения.

Методика исследования. В процессе исследования использованы общие и специальные методы исследования, в частности: монографический метод - применён для описания полученных в результате теоретического исследования результатов; метод теоретического обобщения - при определении и охарактеризовании форм сельского труда, их применение и иерархию; метод эмпирического наблюдения и сравнения - при определении ключевых направлений достижения высокого уровня эффективности сельского труда.

Результаты исследования. Рассмотрены сущность и особенности сельского труда. Определены и охарактеризованы формы сельского труда, их применение и их иерархию. Установлено ключевые различия между трудовым потенциалом и человеческим капиталом. Определены ключевые принципы достижения эффективности использования сельского труда. Определены ключевые направления достижения высокого уровня эффективности сельского труда.

Научная новизна. Формирование ключевых аспектов механизма эффективного использования трудового потенциала аграрных предприятий и сельских территорий с точки зрения имеющихся и потенциальных возможностей их развития в условиях трансформационных изменений.

Практическая значимость. Результаты исследования позволяют определить ключевые факторы формирования трудового потенциала предприятия и территорий для обеспечения тесной связи между дефинициями в условиях альтернативных путей привлечения крестьян к труду.

Ключевые слова: трудовой потенциал, сельское население, труд, трудовые ресурсы, эффективность использования, сельскохозяйственное предприятие, сельские территории.